

עוד על הדפוסים של שו"ת חוט השני

עם פרסומו של מאמרי 'על הדפוסים של שו"ת חוט השני'¹, היפנה אותי רד"צ הילמן לעובדה שנעלמה מעיני, והדורשת בירור: עיון בחוט השני הראה כי מניין התשובות הוא: יח, כא, כב וכו', ונמצא כי לכאורה חסרים אנו שתי תשובות, יט ו-כ. כך נמצא גם בדפוס הראשון (פפד"מ תל"ט).

בתחילה סברתי כי יש כאן רק השמטה של סימני התשובות²; לגבי סימן אחד לפחות נראה כך בעליל, כי בתוך תשובה יח ניתן להבחין בבירור שיש תשובה נוספת, הן על פי תוכן התשובה שהיא ארוכה ביותר וכוללת בתוכה שני נושאים לפחות, והן משום שבתוך תשובה זו נדפסה המילה 'תשובה' בצורה מודגשת ומובלטת, המעידה כי מכאן מתחילה תשובה חדשה³. בדקתי בלוח הטעות הנדפס בסוף הספר שמא יש

1 המעיין, מז, ב (תשס"ז) עמ' 83-87. ברצוני להוסיף כאן עוד פרט ביחס לשנת לידתו של ר' יאיר חיים שנידונה שם בהערה 1. רמ"ד צ'צ'יק הפנני לדברי רי"מ צונץ, עיר הצדק, למברג, 1874, חלק הערות הוספות ותקונים, עמ' 55, הערה 63, ולדברי ררנ"צ רבינוביץ במחברתו הנדירה, הערות ותקונים לספר עיר הצדק, 1875, עמ' 29 אות צג, ששניהם דנו באורך בבירור שנת לידתו של ר' יאיר חיים, על יסוד דבריו במקומות שונים בספריו, והקדימו בראיותיהם את ד' קאופמן הנזכר במאמרי הנ"ל הע' 1, ושניהם מסכימים שהיא שנת שצ"ח. נציין כאן ראיה נוספת מדבריהם, בבחינת ויהודה ועוד לקרא, מהקדמתו של ר' יאיר חיים למקור חיים שנדפסה בסוף שו"ת חוט השני [הושמטה במספר דפוסים מאוחרים, ונדפסה גם בספרו מקור חיים, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ב]: "בהיותו בן כ"ג עטרוני חכמי גולה, בעטרת זהב גדולה, ובן כ"ד דרשתי ביריד ורנקפורט [צריך בירור, כיון שבהקדמתו ליאיר נתיב שהעתיקתי שם כתב שדרש שם בהיותו בן כ"ב, והחכמים הנ"ל כבר העירו בזה]... ובהיותו בן כ"ח היתה לי שמחה כפולה, כי נתקבלתי למ"ץ בקהילה ומדינה... אבל לא האריכו ימי שלווה... רק כשנים שלש שנים... ותחילת חורף ת"ל לפרט קטן ליצירה חזרתי לכאן [במהדורת מכון ירושלים נוסף כאן: לק"ק ווירמישא, וזו תוספת המהדיר, כפי שהוסיף במקומות אחרים בסוגריים מסוגים שונים, וכאן אף לא רשם זאת בסוגריים] לקבוע דירה" וכו'. מכאן אנו למדים בשנת ת"ל היה כבן ל' או ל"א, ונמצא אפוא כי אכן נולד סמוך לשנת שצ"ח.

2 תופעה זו מצוייה במספר ספרי שו"ת. לאמור, מסיבות שונות יש לעתים דילוגים על המניין הרציף של מספרי התשובות, ועוד תופעות הדומות לכך, ואין מן הצורך להאריך בכך.

3 ואכן, היו כאלה שמעצמם ציינו לתשובה זו כסימן יט. ראה רי"ז שטרן, בסוף מאמרו תהלוכות האגדות, הנספח לשו"ת זכר יהוסף, דף מ ע"ג ד"ה בענין זמן. ואילו ר"מ הכהן, בספרו יד מלאכה, כללי האלף ערך אישתמטתיה, אות לא, ציין תשובה זו כס' כ. וראה להלן הערה 5.

בו תיקון וציון של סימני התשובות החסרים, ולהפתעתי ראיתי כי לדף כד ע"א, בו המשך תשובה יח, מודפס תיקון שאין לו כל קשר לאמור בפנים! הדבר היה מוזר מאוד בעיני, עד שחלפה ההשערה במוחי שמא מדובר בהשמטה מאוחרת של תשובה שלמה, או משהו בדומה לכך; ואכן התברר שקיימות שתי מהדורות של הדפוס הראשון. וכך הם פני הדברים: במהדורה הראשונה של דפוס ראשון אכן נדפסו התשובות יח, יט, כ עם סימניהן כהלכה, ואין כל חסרון. ברם בהמשך נדפסה משום מה מהדורה מתוקנת⁴, בה הושמטו מספר קטעים - סופה של תשובה יח וכן התשובות יט, כ, ובמקום ההשמטות הללו הוכנסה תשובה אחת הפותחת במילים "תשובה לגדול אחד אלופי ומידע". פרט להבדל זה, בכל שאר התשובות שתי המהדורות של הדפוס הראשון זהות, כולל לוח הטעות. להלן ניתנו צילומי הדפים של מהדורה קמא; עד דף כג ע"ב שורה חמישית מלמעלה במילים "עם בני המשפח" שתי המהדורות של הדפוס הראשון זהות, ומכאן ואילך מתחיל ההבדל ביניהן (לנוחיות המעיין צוין מקום זה בגוף הצילום).

העובדה כי לוח הטעות נשאר כפי שהיה מפליאה במקצת, שהרי בלוח הטעות התיקון לדף כד ע"א מתאים רק למהדורה קמא, וכפי שכתבנו לעיל הוא זה שאיפשר לי לעמוד על כך שלפנינו שתי מהדורות של הדפוס הראשון, וא"כ היה מן הראוי לשנותו. נראה אפוא כי מי שהיה אחראי על השינוי בין שתי המהדורות שכח לרגע קט את קיומו של לוח הטעות, או שמא לא היה יכול מבחינה טכנית לשנות את המודפס בלוח הטעות - אך לא רצה להשמיטו כליל.

זאת ועוד. מצאתי כי ר' יאיר חיים עצמו מציין לתשובה החדשה שהוכנסה לספרו חוט השני. כך הוא כותב בשו"ת חות יאיר, סוף סי' א: "וכבר כתבתי בחה"ש [=בחוט השני] תשובה ד'⁵ דף כ"ג שאין ראוי להאשים על מי שמשיג אף על גדולי הקדמוני" אם יש ממש בדבריו" וכו'.⁶ לכאורה יש לשאול, מניין לו הבטחון כי המעיין בספר

4 כפי שנראה בהמשך הדברים אין זו הדפסה חוזרת, אלא לפנינו תהליך שחל במהלך אותה הדפסה עצמה. על ההבדל בין 'מהדורה שניה' ל'מהדורה מתוקנת' ראה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, רמת גן, תשס"ה, עמ' 116-117, ובהמשך הדברים שם ניתנו גם דוגמאות. אמנם האמור שם מתייחס לתקופת כתבי היד, אבל ניתן ליישם זאת גם לתקופת הדפוס.

5 כאמור לעיל אין לתשובה ציון מספרי, אבל ר' יאיר חיים נתן לה כאן ציון מספרי, וראה לעיל הערה 3.

6 גם בספרו מר קשישא, מהד' רא"ד פינס, ירושלים, תשנ"ג, ערך תרי תנאי ותרי אמוראי, דף רל רע"א, הוא כותב: "כתבנו ורשמנו ונדפס בספרי חוט השני [סימן יח]". הסוגריים נוספו ע"י המהדיר על פי הדפוסים שלפנינו, שאין בהם ציון לתשובה זו. לאור דברי ר' יאיר חיים בתשובתו בחות יאיר, מתאים יותר להוסיף: [סימן כ]. אכן בספרו מר קשישא, ערך טעות, דף קי סע"ב כתב: "ועיין בשו"ת חוט השני שלי סי' י"ט דף טו, ב". אם נניח, וכך סביר בעיני, כי ר' יאיר חיים ציין לספר זה על פי הדפוס, אזי יש כאן טעות כיון שתשובה זו אינה נמצאת בדפוס בדף המצויין. בערך תריין רבנן הוו, דף רל ע"ב כתב: "ועיין מ"ש בחוט השני גבי שמות תנאים ואמוראים", ולא ציין למספר התשובה.

שאלות ותשובות

כג

מקנה וכוונתו ופגם אע"פ שבגדרה הוא לאחיה אפי"ה בגדולה עשור ואחיו הרי מ"מ אי"ה פגם וכוונתו לאחיה אלא ע"כ לא מייבמו התורה כלום לאחיה בשהיה גדולה וכ"כ לשאר משפחתו ובפ' מנחות האשה גרסי' ח"ל רבינא לרבא אי אלא מעשה ביה עמי כן טו"ה דאית להו זילות' לכולי משפחת' ה"כ דלענין למיתב כוונת לכל בני המשפחה התם לא בושיהו אשתו גושי' הוא הנה חוין כפירוש שאין לזכרים עסק עם בני המשפחה III וב"ת אע"פ שכן התורה אין כאן מיתב מדרכן מיהו אית' האומר כן עליו להציל דאיה להראות לנו תקנה זו בדברי חז"ל במשנה או בדבריהם או בדברי אביו וברושלמי או בעוסי' הבאים אחריהם והרי לא נמצא בשום מקום דק דברי ר"י ור"ת שאומרי' עונה לכונסה ולא הזכירו שום דוחק אלא לא יבדקנה כתב עוד עוד בס' מ"ט להכריח מן התורה נביא' כתוב' ומן הסברה ומן התלמוד שד"ב לישאלה ונאמר שפגמה מן התורה מיתב תואר שאמרה תורה לא תתעשר בה זב' וזו ומאמה העבריה לא ינשול למכרה בכדור זה כיון שפירש טליתו עליה שוב אין יכול למכרה' ומן הכביאי' שאמרה תואר לאומנו ותאמר לו אחי על אנד' הקדשה הגדולה הזאת מאמרת אשר עשית עמי לשלחני' ומשולם בכתוב' דכתי' שמה יום וכוונת' ומן הסברה דאמרי' אינשא בירא דסתית מיני' מיה' לא תשל' ד' קלא ויש לו עיקר מן התורה דכתי' לא תתעב מערי' ג' ג' היית' בארצו עבד' ואין ראיותיו דאית' כלל ועיקר ומה יבא דאיה מיתב תואר ואמה העברי' ותאמר שכולם היו באונס ואונס קרא כתוב' וזו תהיה לאשה ועוד וזה ענין יפת תואר ואמה העברי' שהוזהר עלמברן אל מיה שיהיו מוזהר לישאלה וקרא דסתית מים עכו"ם איירי שלא ידבק רק באשתו ולא יהיה רועה וזכות זהא דאמרי' אינשא בירא דסתית מיני' מיה היינו שלא יבוא ויתעבנו אבל לא הוזהר לשתות מן הבאר הכוא עכ"פ אלא שלא יבוא אוחז וכן לא תתעב מערי' שר"ל לא תתעבנו מכל וכל כ"כ רש"י ז"ל כל זה שכתבתי בל' עיקר לענין הלכה אבל למעשה ראוי הוא לרבותינו חכמי' הדור שיטעו דבר חזק לשורת הדין משום מוגדר מילת' מאתה שהדבר הרע הזה נעשה שלש פעמים בשנה דעיר ואם בישראל ואם לא יעשו שום דבר אחר מן הדין ירכו עוברים המתפרצים בפרעה קוראה לנגב ובפ' האשה רבה תליא ח"ר אליעזר כהן יעקב שמעתי שכ"ד מכין ועונשין שלא מן הדין ולא לעבור על דת' אלא לעשות סיד' לתורה וכן כדון דין ראוי להם לקנאות בעושי' עולה להורידו מכבודו באמת' מן ההורד' שזכר מהר"י אן ככולן אעפ"י שאינו מן הדין ולא לעבור על דת' אלא לעשות סיד' לתורה ואין לך דבר שדריך סיד' ודבר יותר מזה לפי שיצר לב האדם רע מנשך אחריהם ואלקינו שבשמים שזכר ויזהר הוא יותר מכל העבירו' ודבריו הקדושי' אל החלול הם ילכזו בגדי קנאה בגדי נקם תלבושת שלא יפגמו משפחות מיוקסת שבישראל וידעתי מפי השמועה כוונה וכוונה שכלו על פניות ולבסוף גשלוס וכוונותי שהיה קצת כפיה בדבר מן הקדושי' אלא שאין מביאין ראיה וזהם דמיון לימא לון דברגון חכמי' היו עבדי וכ"כ בס' השולח על לוי' דבר דברא מלך לימא לון דברגון חכמי' עבד דליל' שלא ברגון חכמי' עבד ואמרי' ככ"ב אין למידן הלכה מפי מעשה ואיירי אפי' במעשה הנעשה ברגון חכמי' והו' מה שהעל' מנודתי בשני דוג' הללו דהיינו אם הוא נגן לכל דבר ואם הוא מתייב לישאלה ובשאר דברים הנזכר' בפסוק לא רגיתי לדבר כס' כי לדעתי רוב שאר הדברים הבאי' בפסוק מהר"י אינם נוגעי' לפסוק וגם הנוגעי' אינם דברי' השולח רבים לכן לא רגיתי אף לקראם ומה גם לעיין בהם כי ראיתי בסיומם שאין נוגעי' לפסוק כל כך

יט נשוא פנים מעשיו הנורים מיימינו באומים אהו' הפרגם הקטין כהר"ר אברהם יצו קבלתי מנ"כ הפסקים של החכם הגלם מהר"רי חולמא יצו גם פסק מהר"ר רב מנחם נכדורג יצו ושיהם מסכימי' שהוא כנו לכל דבר כיון שהיה מיוחדת לנטען הזה לכדו ודאיתם מהא מדברי הרא"ש אכן ממה שכתבתי כבר ודקדקתי מדברי הרא"ש שלא בתב דלדין בחר' דלד' אלא מטעם רוב בעילות לא מלאתי

38

שאלות ותשובות

[illegible]

五

[illegible]

כא-דולא

[illegible]

התבונה

[illegible]

יחזיק את המהדורה המתוקנת? אולי הוא יחזיק את מהדורה קמא, ולא ימצא את האמור? דומה כי יש להסיק מכאן שההשמטה נעשתה עוד בבית הדפוס, טרם שהופצה המהדורה, ולכן היה סבור ר' יאיר חיים כי מהדורה קמא לא קיימת יותר, או לפחות שטפסים שלה נדירים ביותר.⁷ אבל ברור שזו השערה בלבד, ואפשר לומר כי ר' יאיר חיים בחר משום־מה להתעלם מקיומה של מהדורה קמא. ברור בעיני כי ר' יאיר חיים היה מודע להשמטת התשובות ממהדורה קמא, שהרי מהיכן היתה למדפיסים תשובה אחרת של ר' יאיר חיים להכניס במקומן? אפשר שהוא עצמו היה גם היוזם להשמטת התשובות. השאלה היא מה ראה להשמיט את התשובות הללו? בתשובות שלפנינו לא נמצאת השאלה שעמדה לדיון, אולם מתוך התשובות ניתן להבין כי הנושא הנדון הוא מקרה שבו בחור פיתה נערה והוליד ממנה בן. התשובה בסי' יח עוסקת בשאלה אם הילד נחשב כבנו של הבחור לכל דבר, ואם הבחור חייב לשאת את הנערה. מתוך התשובה, שהיא כנראה תשובתו של ר' שמואל בכרד⁸, והוא זקנו של ר' יאיר חיים, עולה שעל שאלה זו השיב עוד קודם לכן חכם בשם ר' יששכר תשובה ארוכה מאוד, המחולקת למספר סימנים. ר' יששכר זה הוא ר' יששכר שפירא, בנו של ר' נתן שפירא בעל מבוא שערים⁹. ר' שמואל מתייחס בדבריו לתשובתו, וחולק עליו בחריפות. מסקנתו של ר' שמואל היא שהבן הנ"ל הוא אכן "בנו לכל דבר, חוץ מלענין ממון שאין יכולין לכופו לפרנסו, גם אינו בנו לענין ירושה". כמו כן הסיק כי מצד הדין אין הבחור מחוייב לישא את המפותה. תשובה זו נמצאת לפנינו ברובה הגדול גם במהדורה המתוקנת, ורק מספר קטעים בסופה, שהם באופן יחסי חלק קטן מכל התשובה, הושמטו בה. בחלק המושמט כתב ר' שמואל כי כל מה שכתב עד עתה הוא "לענין הלכה, אבל למעשה ראוי הוא לרבותינו חכמי הדור שיעשו דבר חוץ לשורת הדין משום מגדר מילתא", והוא מסביר את דבריו בהמשך. תשובה יט הושמטה כולה. תשובה זו, שאף היא של ר' שמואל¹⁰, מתייחסת אף היא

- 7 ואכן נראה לי כי מהדורה קמא היא הנדירה מבין השתיים, הואיל ולא מצאתי בין האחרונים התייחסות אל התשובות הללו. לעומת זה יש שמביאים את התשובה בדבר העלמות שהיו מנת חלקם של חכמים, ומוסיפים או משיגים על דברי ר' יאיר חיים, ואציין רק לשו"ת זכרון יוסף (שטיינהרט) בהקדמה, שם או"ח סי' יג ד"ה עוד הקשה; החיד"א בתשובותיו טוב עין, סי' טז אות ג, ועוד. אגב, שלושה טפסים של דפוס ראשון המצויים בספריה הלאומית בירושלים (גבעת רסג) הם מהמהדורה המתוקנת. בספריה של אוניברסיטת בר אילן נמצאים שלושה טפסים של דפוס ראשון, ואחד מהם הוא מהדורה קמא. ללמדך שדפוס ראשון מהדורה קמא הוא נדיר יותר.
- 8 נפטר בכ"ז באייר שנת שע"ה, ראה לדוגמה י"ט אייזנשטט, דעת קדושים, עם הוספות מאת ש' וינר, פטרבורג, תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 216.
- 9 אין בידינו פרטים רבים עליו; ראה י' זימר, גחלתן של חכמים, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 49 הערה 33, שציין למספר מקורות אודותיו.
- 10 בדף כד סוף ע"א הוא כותב: "שעבר על דברי מורי חמי זקני רבינו הגדול ז"ל כפי מה שראיתי בכתבי שחתומי" עליו ב"ד מורה שוה דק"ק פראג". הכוונה היא למורה"ל, שר' שמואל היה נשוי למרת חוה, בת בתו. גם בתשובה בסי' כא הוא כותב: "ומקובלנו בשם

לאותו מעשה. הפרנס ר' אברהם, שאיני יודע מי הוא, הביא לר' שמואל שני פסקים של רבנים, האחד הוא ר"י אולמא והשני ר"ג מגוינצבורג, ש"שניהם מסכימים שהוא בנו לכל דבר". לעת עתה איני יודע מי הם החכמים הללו¹¹. ר' שמואל חולק על ראיותיהם ונימוקיהם כמוסבר בתשובה. בתשובה זו יש לנו מספר פרטים נוספים על המעשה עצמו, והעדויות הקשורות אליו.

תשובה כה היא פנייתו של ר' אליה ב"ר משה, הוא הידוע כר' אליה בעל שם¹², אל ר' שמואל, כדי שישב על לעז שיצא על אחיו של כמהר"ר וייבלמן¹³. תשובה כא היא תשובת ר' שמואל אליו באותו נידון של הלעז.

לא נתברר לי מה טעם נשטט סופה של תשובה יח, כאשר רוב רובה של התשובה נמצא לפנינו, ולא מה טעם נשמטה תשובה יט - אולי מפני כבודם של ר"י אולמא ור"ג מגוינצבורג שר' שמואל חולק עליהם. יותר קשה להבין מה טעם נשמטה תשובה כ, שאינה שייכת לעניין הנידון, ומה עוד שתשובה כא שנשארה גם במהדורה המתוקנת מתייחסת אליה. יכול להיות שסוף תשובה יח ותשובה כ הושמטו מפני סיבה אחרת: הואיל והוחלט להשמיט את תשובה יט היו צריכים להכניס במקומה תשובה אחרת, וכדי להכניס את התשובה החדשה, באופן שלא יוכר כי לפנינו החלפה והדבקה של חומר חדש, הוכרחו להשמיט קטעים נוספים מתשובות אחרות, כדי

- רבינו הגדול ז"ל", והכוונה היא למהר"ל, כמו שכתב א' גוטסדינר (עובדיה) במאמרו הארי שבחכמי פראג, אזכרה, קובץ תורני-מדעי לנשמת הראי"ה קוק, ירושלים תרצ"ה, חלק ד, עמ' רנ"ג, הערה 7. ושם בעמ' שטו כתב על נישואיו למרת חוה, על פי מה שכתב ר' יאיר חיים בהקדמתו לחיבורו יאיר נתיב שנתפרסמה ב' בכורים' המצויין במאמרי הקודם.
- 11 אם הראשון הוא ר' יעקב מאולמא, כאפשרות שהציע רי"מ פלס, אזי מצאנו את הסכמתו לספר שפע טל של ר' שבתי הורביץ, האנווא, שע"ב, שם נכתב: הסכמת הגאון המופלג אב"ד ור"מ מ"צ דק"ק ורידבורג כבוד מעלת הרב מהר"ר יעקב אולמא (אגב, ליד הסכמה זו נמצאת הסכמתו של ר' אליה ב"ר משה לואנץ אב"ד האנאווא, הוא ר' אליה בעל שם המוזכר בדבריו לקמן). עוד הודיעני רי"מ פלס כי בפנקס קהילת פרידבורג כ"י הנמצא בספריית הסמינר בניו יורק, דף 132 ב, ברשימת המסים, בתאריך אדר שע"ז נכתב: "הרבנית הגאון מהר"ר יעקב זלה"ה אלף זהובים", ונוסף שם כי היא עברה לעיר פפרסי. שמענו מהמקורות הללו כי ר' יעקב נפטר בין השנים שע"ב-שע"ז. ר"י לוינשטיין, דור דור ודורשי, ורשא, תר"ס, דף לב ע"א מס' תתצז כתב שנפטר בשנת שע"ז.
- 12 לתולדותיו ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין, מהד' א"מ הברמן, ירושלים, תש"י, כרך א, עמ' שם-שם: מאמר על ר' אליה לואנץ בעל שם. 'האלוף החסיד מהור"ר ישעי' סג"ל' המוזכר בפנייה זו הוא ר' ישעיה הורוביץ בעל שני לוחות הברית.
- 13 בקובץ על יד, שנה שלישית, ברלין, תרמ"ז, פרסם א' ברלינר ספר הזכרת נשמות ק"ק וורמיישא. בעמ' 15 נזכר "הפרנס המרומם כמוהר"ר וייבלמן בעבור שעסק בצרכי ציבור באמונה" וכו', ומדובר שם בשנים שצ"ח-שצ"ט. בקובץ על יד, שנה חמישית, ברלין, תרכ"ג, פרסם ד' קאופמן מלואים לספר הזכרת נשמות זה, ובעמ' 12 נזכרת "רבקה פרומט אשת הגאון הפרנס כמוהר"ר וייבלמן" וכו', ופטירתה היתה בשנת שצ"א. רמ"ד צ'צ'יק העיר לי כי הוא נזכר גם בשו"ת ב"ח הישנות סי' קיח: "להרב המובהק כמוהר"ר וייבלמן מגרמייזא".

לפנות מקום ריק שגודלו מתאים לתשובה החדשה באופן מדויק. ועדיין צריך בירור.

ואם לא די לנו באלה, הרי שעומדת בפנינו עובדה מעניינת נוספת. התשובה החדשה שהוכנסה במהדורה השניה של הדפוס הראשון עוסקת ב"אישתמיטתיה"; היינו שמותר לומר כי מעיני ראשונים ואחרונים נעלמו לעתים דברי חז"ל, ואין בכך משום פגיעה בכבודם. והנה בסוף אותה תשובה כתב ר' יאיר חיים: "וכבר קראני כלה [צ"ל: כזה] בתשובה שכתבתי בביאור מדות ומשקולות בזמנינו, וכבר בא לדפוס בע"ה, שכתבתי דק"ח ע"ב ומה שהקשינו א"כ עשית למשה בעל מוס נדחק לומר דלא פסל וכו', ואישתמיט ממני לפי שעה שהכי איתא בגמ' פ"ז דבכורות דמ"ד ע"א" וכו'. ר' יאיר חיים מציין כאן לתשובה האחרונה של הספר הזה עצמו, היינו חוט השני, לפי דף ועמוד, וכדבריו "וכבר בא לדפוס" לאמור, ספר חוט השני כבר מודפס כולו כשמוכנסת התשובה בענין "אישתמיטתיה" במקום התשובות הנ"ל שהושמטו, וגם לוח הטעות כבר היה מודפס כולו, ולכן קשה היה לר' יאיר חיים, טכנית וכספית, לתקן את דבריו בתשובה האחרונה עצמה או בלוח הטעות ולהוסיף עוד שורה ובה המקור ממסכת בכורות, והוא רק מעיר על כך בתשובה שנוספה. אבל א"כ מדוע טרח ר' יאיר חיים להכניס את התשובה בענין "אישתמיטתיה" באמצע הספר, ולהשמיט לצורך כך תשובות אחרות? מדוע לא הכניס אותה לסוף הספר, מיד לאחר התשובה האחרונה (ומה עוד שיש קשר מסויים בין התשובות, שהרי בתשובה הנוספת הוא היה מתייחס לתשובה שלפניה, ומראה שלא נשמט ממנו מקור מסויים אלא לפי שעה בלבד)? על כרחך אתה צריך לומר, שהוא היה מעוניין יותר בהשמטת סי' יט, ואולי בהשמטת קטעים נוספים כנ"ל, מאשר בהוספת אותה תשובה, וכפי שאמרנו לעיל.

סוף דבר. ברור הוא כי לאחר שחוט השני נשלם בדפוס, כולל לוח הטעות שבסופו, וכמות מסויימת של טפסים כבר הודפסה, הוציא ר' יאיר חיים מהספר את סוף תשובה יח ואת תשובות יט ו-כ, ובמקומם הכניס תשובה חדשה, ללא מספר סידורי, בנושא "אישתמיטתיה", וכך הודפס הספר מכאן ואילך. מסתבר שהסיבה העיקרית להחלפה זו, שחייבה את עצירת ההדפסה והחלפת כמה עמודים, היתה הרצון להשמיט את תשובה יט, אם כי טעם הדבר לא נתברר בוודאות; שאר ההשמטות נעשו כדי להכניס כראוי את התשובה החדשה. המהדורה המתוקנת של הדפוס הראשון היא הנפוצה, ואף ר' יאיר חיים עצמו מציין אליה, ואילו מהדורה קמא של הדפוס הראשון נדירה ביותר, וכנראה שרדו ממנה רק טפסים מעטים.